

Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri Konusu^a

 MEHMET EMİN KURT^b

Öz: Bu çalışmada insan fiilleri, sorumluluğu ve özgürlüğü konusu ilk üç asır tefsirlerinden incelenmiştir. Konunun incelendiği rivayet tefsirleri İbn Ebî Hâtim'e (ö. 327/938) kadar olan tefsirler, dilbilimsel tefsirler Sicistânî'ye (ö. 330/941) kadar olan tefsirlerdir. "Fiil, amel, kader, kadâ, irâde, kesb, hidâyet, dalâlet, meşîet, istitâat, sa'y, kalplerin mühürlenmesi anlamında hatm ve tab' ve levh-i mahfûz bağlamında kitâb" kavramlarının geçtiği âyetler ve bu âyetler geçmeyip insan fiilleri konusunun geçtiği âyetler, ilk üç asır tefsirlerinden incelenmiştir. Varılan sonuçlara göre incelenen kavramlar Arap dilinde yaygın ve kolay anlaşılır kavramlar olup, ilk üç asır müfessirlerinde insan sorumluluğu ve özgürlüğü fikri vardır. Bununla beraber bazı müfessirler, hiçbir âyeti değerlendirme dışı tutmamak için Allah'ın gücünü vurgulayan âyet tefsirlerinde insanın özgür olmadığı şeklinde anlaşılabilir ifadeler de kullanmışlardır. Bu tefsirlerde insanın her şeyi değiştirecek gücünün olmadığı; ancak yaptığından, kendi elinde olan şeylerden sorumlu oluşu geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fiil, amel, kader, irâde, insan fiilleri, insan özgürlüğü, cebir, erken dönem tefsirleri.

^a Bu çalışma, yazarın 2025 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında tamamladığı *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiillerine Dair Âyetlere Yaklaşımlar* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

^b Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara Gölbaşı İlçe Müftülüğü
mehmetkurt.29@hotmail.com

The Subject of Human Actions in Early Qur'ānic Commentaries

Abstract: This study examines the issue of human actions, responsibility, and freedom through Qur'ānic commentaries of the first three centuries of Islam. The transmitted (riwāya) tafsīr works analysed extend up to Ibn Abī Ḥātim (d. 327/938), while linguistic tafsīr works extend up to al-Sijistānī (d. 330/941). Verses containing concepts such as fi'l, 'amal, qadar, qaḍā', irāda, kasb, hidāya, ḍalāla, mashī'a, istiṭā'a, sa'y, the sealing of hearts (khatm and ṭab'), and kitāb in the context of the Preserved Tablet were examined, along with verses addressing human actions without explicit terminology. The findings show that these concepts were commonly understood in Arabic and that early exegetes affirmed human responsibility and freedom. However, in interpreting verses emphasising divine power, some exegetes used expressions that may suggest limited human freedom, while still maintaining that humans are responsible for actions within their capacity.

Keywords: Act, deed, destiny, will, human actions, human freedom, determinism, early Qur'ānic commentaries.

Giriş

İnsanın, davranışlarında özgür olup olmadığı, özgür ise davranışlarına tesirinin boyutu, dinin ve felsefenin temel meselelerindedir. Felsefe tarihi ve İslam düşüncesinde bu mesele tartışılmış ve tartışılmaya devam etmektedir.¹ İnsan, âlemi araştırdığı gibi kendini de araştırır. Kabiliyet, kudret ve sınırlarını bilmek ister.² Akıl ve mantık ilkelerine dayanan filozoflar ile Kur'ân ve sünnete dayanan İslâm bilginleri, bu mevzuda çeşitli fikirler savunmuşlardır.³ Bununla beraber insan özgürlüğü meselesini, bütün ihtilafları bitirecek açıklıkta çözümlenmenin zorluğunu pek çok âlim ve düşünür dile getirmiştir.⁴ Zira bu mesele, insanın anlayışını meşgul eden en karmaşık sorunlardandır. Ayrıca metafizik alanda olduğundan, bu konuda farklı yaklaşımların olması kaçınılmazdır.⁵ Özgür irade ve kader meselesi, yalnız Müslümanların değil, pek çok dinî ve ilmî grupların sorunu olmuştur.⁶ Cahiliye Arapları kader anlamına gelebilecek “dehr” sözcüğünü kullanmışlar,⁷ eski Arap şiirlerinde özgür irâdeyi veya cebri savunanlar da olmuştur. Ayrıca bir bilgiye göre çöldeki Arapların hepsi kadere inanıyordu.⁸ Yani kaderci anlayış İslam öncesi Araplarda güçlüydü.⁹

Kur'ân ve sünnette Allah'ın takdiri, insanın sorumluluğu geçmekle birlikte ef'âlu'l-ibâd'ın sonradan sistemleştirilen kelimeler ve felsefe düzeyinde tartışmaları yoktur.¹⁰ Hasen-garib bir rivayet-

¹ Mehmet Emin Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiillerine Dair Âyetlere Yaklaşımlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025), 11.

² Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 1.

³ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 11.

⁴ Fethi Kerim Kazanç, “İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (Şubat, 2007), 126.

⁵ Cüneyd Aydın, Ahmet Genç, “Sünnetullah ve İnsanın İradesi Temelinde Kader”, *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi* 1/1 (Temmuz, 2016), 76.

⁶ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 11.

⁷ Aydın-Genç, “Sünnetullah ve İnsanın İradesi Temelinde Kader”, 77.

⁸ İbn Abdi Rabbih, *Kitâbu'l-İkdu'l-Ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kamîha (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983), 2/217-220.

⁹ İsmail Çalıskan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 159.

¹⁰ Galip Türcan, “Kelâm'da İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Yaratma Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

te Hz. Peygamber, kader konusunda tartışan sahabeyi tartışmalarını için uyarır.¹¹ Bununla birlikte kader konusunun tamamen çözülemeyeceği; kaderle ilgili Kitap, sünnet ve akıl çerçevesinde düşünülmemesi gerektiği anlamına gelmez. Çünkü insan, başına gelenlere anlam vererek yaşamına devam eder.¹² Ayrıca Kur'an'daki bir konuyu incelemek, inanan için önemli olduğu gibi bilimin de konusudur. Çünkü on beş yüzyıl boyunca birçok kişi tarafından inanılan ve dünya tarihini etkileyen bir kitabın ne söylediğini araştırmak bilimin gereğidir.¹³

Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesi, Cemal ve Sıffin Savaşları gibi Müslümanları sarsan olaylardan sonra gündeme gelen kelâmî sorunlardan birisi de insan özgürlüğüdür.¹⁴ Hz. Peygamber ve Hulafâ-i Râşidîn devrinde akıllarda soru işareti uyandıran bu konu, artık canlı bir şekilde tartışılır olmuştur.¹⁵ Savaşı kazananlar meşruiyetlerine, kaybedenler mağlubiyetlerine mazeret aramaktaydılar.¹⁶ İnsan fiilleri konusunda genel tartışmalar özetlendikten sonra belirtilmelidir ki bu konuda görüş farklılıkları teoridedir. Pratikte herkes, kendisini davranışlarında hür ve sorumlu hissederek davranmaktadır.¹⁷

İnsan fiilleri konusu daha çok kelâmî eserler veya dirâyet tefsirlerini inceleyen tez, makale ve kitaplarda ele alınmıştır. İlgili tezlerde bu mesele; kelâmî tefsirler, Osmanlı âlimleri, tasavvuf âlimleri, çağdaş tefsirler ve araştırmacılardan incelenmiştir. Yine tefsir tezlerinde "Kur'an'da insan fiilleri, Kur'an'da kader" şeklinde, müfessirlerden değil konu merkezli tezler hazırlanmıştır. "Hz.

Dergisi 2/15 (2005), 155.

¹¹ Ebû İsa Muhammed et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâm, 1996), "Kader", 1 (No. 2133).

¹² Aydın-Genç, *Sünnetullah ve İnsanın İradesi Temelinde Kader*, 75.

¹³ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 1.

¹⁴ Mevlüt Özler, "Kelâm Tarihi", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 33.

¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/59.

¹⁶ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 8. Baskı, 243.

¹⁷ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, 13/64.

Peygamber'in Hadislerinde 'Kader' Kavramı", "Kaza ve Kader ile İlgili Hadislerin İncelenmesi" gibi başlıklarla hadis tezleri hazırlanmıştır. Ancak bu tezler hadis merkezli araştırmalardır. *Semantik Açıdan Tefsirlerde İrade Kavramı*¹⁸ adlı tezde bizim incelediğimiz müfessirlerden yalnızca *Mukâtil Tefsiri* incelenmiş; daha çok sonraki tefsirler, kelamcılar ve dil kitapları ele alınmıştır. Hazırladığımız tez konusuna benzeyip, tefsir tezi olan, *İlk Üç Asır Kelamî Tartışmalar Bağlamında Taberî(224-310/839-923)'nin Konumu*¹⁹ adlı tezde Taberî'nin kelâmî konulardaki görüşleri tespit edilmiş, irâde ve kader konularına yer verilmiştir. Ancak bu tezde Taberî'nin kendi fikirleri incelenmiş, naklettiği rivayetlere değinilmemiştir. Ayrıca rivayet tefsirlerinde, Taberî'nin tefsirinde olmayan rivayetler vardır. Bizim tezimizde konu; İbn Ebî Hâtim'e kadar rivayet tefsirlerinden, Siccistânî'ye kadar dilbilimsel tefsirlerden incelenmiştir. Dirâyet tefsirlerinin yazılmaya başlamadığı erken dönem rivayet ve dilbilimsel tefsirlerde bu mesele yeterli olarak ele alınmamış, Kur'ân'ın ilk muhataplarının konuya dair âyetlerden ne anladıkları, kaynaklardan tam tespit edilmemiştir. Özetle diğer çalışmalar ve hazırladığımız tez başka boşlukları doldurmuştur.²⁰

Bu makalenin, kendisinden üretildiği tezde konuyla ilgili âyetler, ilgili tefsirlerinden incelenip, bulgular tefsir bakış açısıyla değerlendirilerek, âyetlerin nasıl anlaşıldığı hakkında ilk üç asrın anlayışı sunulmaya çalışılmıştır. Kur'ân'da insan fiillerine dair "fiil, amel, kader, kadâ, irâde, kesb, hidâyet, dalâlet, meşîet, istitâat, sa'y, kalplerin mühürlenmesi anlamında hatm ve tab' ve levh-i mahfûz bağlamında kitâb" kavramlarının geçtiği âyetler ve bu kavramlar geçmemekle beraber insan fiillerine vurgu yapan âyetler, erken dönem dilbilimsel ve rivayet tefsirlerinden incelenmiştir. Konu ile alakalı toplam 1367 âyet tespit edilmiştir.²¹ Âyetle-

¹⁸ Salih Öğretici, *Semantik Açıdan Tefsirlerde İrade Kavramı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

¹⁹ Naif Yaşar, *İlk Üç Asır Kelamî Tartışmalar Bağlamında Taberî (224-310/839-923)'nin Konumu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

²⁰ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 6-9.

²¹ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 3-4.

rin incelendiği dilbilimsel tefsirler Zeyd b. Alî (ö. 122/740), el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), el-Ahfeş (ö. 215/830), Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Abdullâh b. Yahyâ İbni'l-Yezîdî (ö. 237/851), İbn Kuteybe (ö. 276/889), ez-Zeccâc (ö. 311/923) ve es-Sicistânî (ö. 330/941) tefsirleri; rivayet tefsirleri ise Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767),²² Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Abdullâh b. Vehb (ö. 197/813), Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815), Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/827), Hûd b. Muhakkem (ö. 280/893), Taberî (ö. 310/923), İbnu'l-Münzîr (ö. 318/930) ve İbn Ebî Hâtîm'in (ö. 327/938) tefsirleridir.²³ Araştırma sonucu ilk üç asırdaki 129 müfessirden görüş alınmıştır.²⁴

Bu çalışmada bulunan veriler tefsir ilmi açısından değerlendirildiği gibi tefsir, İslam tarihi, İslam felsefesi tarihi, İslam mezhepleri tarihi, kelimelerin tarihi bilimleriyle disiplinler arası değerlendirme yapılmış ve sonuçlara varılmıştır. Yani bu araştırmada veri analizi ve elde edilen verilerden tümevarım yöntemiyle genel bir hükme ulaşma yöntemi uygulanmaya çalışılmıştır.²⁵ Konu hakkında hazırladığımız tezde insan fiillerine dair âyetler, erken dönem tefsirlerinden incelenerek birçok veri aktarılmıştır. Tezden üretilen bu makalede ise makale kapsamını aşmamak için müfessirlerin görüşlerini ortaya koyabilecek örnekler aktarılmıştır.

1. Erken Dönem Dilbilimsel Tefsirlerde Konuya Yaklaşım

Zeyd b. Alî, Ferrâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, Ahfeş, Kâsım b. Sellâm, Abdullâh b. Yahyâ İbni'l-Yezîdî, İbn Kuteybe, Zeccâc ve Sicistânî tefsirlerinden insan fiillerine dair âyetlere yaklaşımlar incelendiğinde farklı durumlara ait farklı açıklamalara rastlanılır. İnsanın yapıp-ettiklerinde özgür ve sorumlu olduğuna

²² Mukâtil b. Süleymân, tefsirde rivayet ve dirayeti ortak bir yöntemle dönüştürdüğü (İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, Bilay Yayınları, Ankara, 2019, s. 120.) için tefsirini tek bir kategoriye yerleştirmek zor olsa da bu tezde, ilgili konunun inceleneceği tefsirler dilbilimsel ve rivayet tefsirleri şeklinde iki kategoriye ayrılmış; Mukâtil'in tefsiri rivayet tefsiri kategorisinde değerlendirilmiştir.

²³ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 5.

²⁴ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 256.

²⁵ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 5-6.

işaret eden yorumlara örnekler verilirse Ferrâ²⁶ ve Zeccâc'ın aktardığına göre "...Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?.." âyeti,²⁷ iyi ameller yapacağını söyleyip, zamanı gelince yapmayan Müslümanlar hakkında inmiştir.²⁸ Yani sözle davranış uyumlu olmalıdır.²⁹ Zeccâc, insanın yapıp-ettiklerinden, ihtiyâr'ından sorumlu olduğunu, bilmemenin mazeret olmadığını, yoksa kimseye azap edilemeyeceğini söyler.³⁰ Allah'ın helak etmek istediği (أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ) kişilere emredip (أَمَرْنَا), onların günaha devam etmesi ve azabı hak etmeleri ile ilgili âyetteki³¹ "أَمَرْنَا" kelimesinin farklı kıraatleriyle "Kötüleri çoğaltırız, emirler kılarız, iyiliği emrederiz, onlar yoldan çıkarlar." anlamları Ma'mer,³² Abdullâh b. Yahyâ,³³ İbn Kuteybe³⁴ ve Zeccâc tarafından verilmiş;³⁵ incelenen tefsirlerin hiçbirinde Allah'ın onlara kötülüğü emrettiği, kötülük yaptırdığı geçmemiştir. Buradan anlaşıldığına göre Allah kötü bir toplumu cezalandırmak istediğinde onlara kötülük yapacak imkânlar verir. Mesela o kişilere güç ve çokluk verir ki bu imkânlar aslında iyiye de kullanılabilir. Onlar bu fırsatları yanlış kullanırlar ve cezayı hak ederler. İsteselerdi bu nimetleri iyiye de kullanabilirlerdi.³⁶ Allah'ın saptırdığının geçtiği âyet tefsirlerinde Allah'ın küfre zorladığı geçmez. Aksine insanın yanlış yürümesi, onu yanlış çağırana uyması vurgulanır.³⁷ Örneğin Zeyd b. Ali, cehennemde birbirleriyle-

²⁶ Ebû Zeyriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, (Beirut: Âlemu'l-Kütüb, 1403/1983), 3/154.

²⁷ es-Saf 61/2-3.

²⁸ Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî (Beirut: Âlemu'l-Kütüb, 1408/1988), 5/163.

²⁹ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 71.

³⁰ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Meketebetu'l-Hancî, 1374/1954), 2/29. (en-Nisâ 4/17 tefsiri)

³¹ "Biz bir ülkeyi helak etmek istediğimizde (أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ) oranın şımarmış yöneticilerine emirler veririz (أَمَرْنَا). Onlar ise orada günah işlemeye devam ederler, sonuçta o ülke helake müstahak olur. Biz de oranın altını üstüne getiririz." (el-İsrâ 17/16)

³² Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 1/272-273.

³³ Abdullâh b. Yahyâ İbnü'l-Yezîdî, *Ğaribu'l-Kur'ân ve Tefsîruhu*, thk. Muhammed Selîmu'l-Hâc (b.y.: Âlemu'l-Kütüb, ts.), 212-213.

³⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğaribi'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1398/1978), 253.

³⁵ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 3/231-232.

³⁶ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 74.

³⁷ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 77.

le tartışarak “Bizi günahkârlar saptırdı (أَصَلَّنَا).”³⁸ diyenlerin, saptıranlara uyduklarını (iktidâ) söyler.³⁹ Yani o kişiler isteselerdi saptıranlara uymazlardı.⁴⁰ Ma’mer, Allah’ın kalpleri mühürlemesinin insanların isyanları sebebiyle olduğunu söyleyerek⁴¹ sorumluluğun insanda olduğuna işaret eder. Buna göre Allah, suçsuz kişilerin kalplerini mühürlemez, doğruyu anlamak isteyeneye mâni olmaz.⁴² İyilik ve kötülüğün hepsinin Allah katından olduğunu, bir sonraki âyette iyiliğin Allah’tan, kötülüğün nefisten olduğunu söyleyen âyetler⁴³ hakkında Zeyd b. Alî, Ferrâ, İbn Kuteybe ve Zeccâc’a göre iyiliği ve musibeti yaratan Allah’tır. Bununla beraber iyilik Allah’ın lütfundan, musibet ve sıkıntı insanın hatalarından kaynaklanır.⁴⁴ Yani birinci âyet iyilik ve kötülüğün yaratılışını, ikinci âyet sebebini açıklamaktadır.⁴⁵

Dilbilimsel tefsir sahibi müfessirler; kader ve yazgıyı kabul etmekte, Allah’ın her şeyi ezeli bilgisiyile bildiğini savunmaktadır. Buna dair örnekler aktarılsa Zeyd b. Alî⁴⁶ ve Ma’mer b. el-Müsennâ’ya göre her şey mukadderdir, bir kadere, ölçüye bağlıdır.⁴⁷ Yine Zeyd b. Alî,⁴⁸ Ma’mer,⁴⁹ İbn Kuteybe⁵⁰ ve Zeccâc kader ve kadâ’yı Allah’ın yazgısı ile ilişkilendirmiştir.⁵¹ Zeccâc “Her şeyi bir ölçüye göre (kader) yarattık.” âyetini⁵² levh-i mahfûz’daki yazgı

³⁸ eş-Şu’arâ 26/99.

³⁹ Zeyd b. Alî b. el-Huseyn, *Tefsîru Ğarîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî el-Celâlî (Beyrut: Dâru’l-Vayı’l-İslâmî, ts.), 301.

⁴⁰ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 77.

⁴¹ Ma’mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu’l-Kur’ân*, 1/31. (el-Bakara 2/7 tefsiri)

⁴² Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 80.

⁴³ en-Nisâ 4/78-79.

⁴⁴ Zeyd b. Alî, *Tefsîru Ğarîbi’l-Kur’ân*, 172; Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, 1/278; İbn Kuteybe, *Ğarîbu’l-Kur’ân*, 130-131; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Te’vîlu Müşkili’l-Kur’ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakar (b.y.: el-Mektebetu’l-İlmiyye, ts.) 391-392; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, 2/79-80.

⁴⁵ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 82.

⁴⁶ Zeyd b. Alî, *Tefsîru Ğarîbi’l-Kur’ân*, 229. (er-Ra’d 13/8 tefsiri)

⁴⁷ Ma’mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu’l-Kur’ân*, 1/323. (er-Ra’d 13/8 tefsiri)

⁴⁸ Zeyd b. Alî, *Tefsîru Ğarîbi’l-Kur’ân*, 209. (et-Tevbe 9/51 tefsiri)

⁴⁹ Ma’mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu’l-Kur’ân*, 1/262. (et-Tevbe 9/51 tefsiri)

⁵⁰ İbn Kuteybe, *Ğarîbu’l-Kur’ân*, 462; İbn Kuteybe, *Müşkilu’l-Kur’ân*, 362. (et-Tevbe 9/51 tefsiri)

⁵¹ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, 2/452. (et-Tevbe 9/51 tefsiri)

⁵² Kamer 54/49.

şeklinde açıklamıştır.⁵³ Hz. Meryem'in Hz. İsrâ'yı babasız dünyaya getirmesi ile alakalı "...Bu önceden kararlaştırılmış bir iştir (أمرًا مفضياً)."⁵⁴ ifadesi Zeccâc'a göre Allah'ın ilminde ezelden var olması demektir.⁵⁵ Zeyd b. Ali,⁵⁶ Ma'mer b. el-Müsennâ,⁵⁷ Abdullâh b. Yahyâ,⁵⁸ İbn Kuteybe⁵⁹ ve Zeccâc'a göre herkes eğilim, niyet, yöneliş, yaratılış ve tabiatına göre amel yapar.⁶⁰ Bu araştırmada, erken dönem dilbilimsel tefsirlerde Allah'ın, insan davranışının üzerinde hiçbir etkisi olmadığı veya Allah'ın ezeli bilgisiyle bunları bilmediği fikrine rastlanılmamıştır.

Dilbilimsel müfessirlerden Zeccâc'ın hem cebir hem özgür iradeyi savunan ifadeleri vardır. Örneğin "*Sen istediğini hidâyete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidâyete erdirir...*" âyetiyle⁶¹ ilgili "Bu âyetin ilk sebebinin Ebû Tâlib oluşunda icma olmakla birlikte hükmü geneldir. Allah'tan başka kimse irşat edemez, muvaffak kılamaz." der.⁶² Bu ifadeler cebri çağrıştırmaktadır. Oysa bu âyet ve tefsiri, inanmayanların irâdelerini yanlış kullandıkları için Allah'ın doğru yola iletmemesi, muvaffak kılmaması şeklinde de anlaşılabilir. Zeccâc'ın buna benzer açıklamaları vardır.⁶³ Mesela "*Azap gelmeden önce Rabbinize yönelin!... Yoksa 'Allah bana hidâyete etseydi (لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي) günahattan sakmanlardan olurдум.' dersiniz.*" âyetleri⁶⁴ için "İnsanın böyle söylemesi çirkindir (كراهة). Çünkü Allah insana hidâyete yollarını açıklamıştır (تبيين)." demiştir.⁶⁵ Yani Allah doğruyu açıklamış, insanları serbest bırakmıştır. İnanmayanın "Allah bana doğru yolu göstermedi." demesi mantıksızdır.⁶⁶

⁵³ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 5/92.

⁵⁴ Meryem 19/21.

⁵⁵ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 3/323.

⁵⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*, 253. (el-İsrâ 17/84 tefsiri)

⁵⁷ Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 1/389. (el-İsrâ 17/84 tefsiri)

⁵⁸ Abdullâh b. Yahyâ, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, 220. (el-İsrâ 17/84 tefsiri)

⁵⁹ İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Kur'ân*, 260. (İsrâ 17/84 tefsiri)

⁶⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 3/257 (İsrâ 17/84 tefsiri); 4/380. (Fussilet 41/5 tefsiri)

⁶¹ el-Kasas 28/56.

⁶² Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 4/149.

⁶³ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 76.

⁶⁴ ez-Zümer 39/54-57.

⁶⁵ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 4/359.

⁶⁶ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 76.

“Sizi yaratan O’dur. Böyleyken kiminiz kâfir, kiminiz mümin...” âyetinden⁶⁷ Zeccâc, Allah’ın insanları mümin veya kâfir olarak yarattığını çıkarır.⁶⁸ Bu, cebir fikridir ki bizce hem mîsâk âyeti⁶⁹ ve tefsirlerine hem de Zeccâc’ın şu açıklamasına aykırıdır:⁷⁰ “...Allah kimseye taşıyamayacağı yükü yüklemez...” âyeti⁷¹ hakkında İbn Kuteybe⁷² ve Zeccâc’a göre Allah kişiye ancak gücünün yettiğini emreder.⁷³ Buna göre Allah’ın Müslüman yaratmadığı kuluna Müslüman olmasını emretmesinin mantığı olmazdı. Çünkü o durumda insana yapamayacağını emretmiş olurdu.⁷⁴

Zeccâc’ın insanın özgür olmadığını çağrıştıran ifadelerine örnek verip değerlendirmeye devam edersek, müşkilü’l-Kur’ân ile ilişkilendirilebilecek bir tefsirinde müşriklerin “Allah isteseydi ne biz ne de atalarımız O’ndan başkasına tapardık.” sözünün geçtiği âyette⁷⁵ çelişki izlenimi (تنازع) olduğunu söyleyen Zeccâc, müşriklerin bu sözünün doğru olduğu, fakat onların alay etmek için böyle söylediği açıklamasını yapar. Ona göre Allah, kullarını şirk koşmamaya zorlayabilir, bunu dileyebilir (اضطرار). Ümmet bunda ittifak hâlinindedir. Allah, tevfi’ini istediği kulunu başarılı kılar, sapkınılığı dilediği kulunu ise saptırır. Allah, kullarını itaate de zorlayabilir (اجبار). Bunda icma vardır.⁷⁶ Zeccâc’ın bu açıklamalarında tam bir cebir görüşü bulunur. Ancak Zeccâc’ın insanın fiillerinde özgür olduğuna işaret edebilecek ifadeleri de vardır ve bu çalışmada aktarılmıştır. Buna dair değerlendirmemiz şu şekildedir: H. 3. yüzyıldaki âlimler, bizim dönemimizdeki kadar tutarlı yazma endişesine sahip olmayabilir. Farklı ruh halleri ve durumları açıklayabilmek için yerine göre farklı açıklamalar yapmış olabilirler. Ancak bizce eğer o dönemdeki bir âlim, insanın yaptıklarından

⁶⁷ et-Teğâbun 64/2.

⁶⁸ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, 5/179.

⁶⁹ el-A’râf 7/172.

⁷⁰ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 84.

⁷¹ el-Bakara 2/286.

⁷² İbn Kuteybe, *Çarîbu’l-Kur’ân*, 100.

⁷³ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, 1/369.

⁷⁴ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 84.

⁷⁵ en-Nahl 16/35.

⁷⁶ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, 3/197.

sorumlu olduğu, insanda ihtiyâr olduğu, insanın dilediğini Allah'ın nasip ettiği vb. özgür irâdeye kapı açan ifadeler kullanmış; aynı zamanda cebre işaret eden sözler söylemişse yine insan özgürlüğünden yanadır. Çünkü insan kendi sorumluluğunu unutunca âyetler ve bunların tefsirlerinde insanın irâde ve kudreti vurgulanmış; kendisini, olduğundan üstün zannettiğinde âyetler ve tefsirlerde Allah'ın her şeyi idare ettiği ve insana sınav amaçlı belli sınırlar koyduğu vurgulanmıştır.⁷⁷

Erken dönem dilbilimsel tefsirlerinden konuya dair âyetler incelendiğinde erken dönem rivayet tefsirlerindeki kadar veri olmadığı görülür. Erken dönem dilbilimsel tefsirlerde birçok âyet atlanmış, bir kavram bir yerde açıklanmışsa genellikle sonraki geçtiği yerlerde açıklanmamıştır.⁷⁸ Zaten bu durum, dilbilimsel tefsirlerin genel yapısıdır.⁷⁹ İncelenen konuda az olmakla beraber tefsir ve sebep-i nüzul rivayetleri geçmektedir.⁸⁰

Bu çalışmada, Hâricî⁸¹ veya Kaderî olduğu ileri sürülse de⁸² kitabında böyle bir durum olmayan⁸³ Ma'mer b. el-Müsennâ'nın insan özgürlüğünü vurgulaması dikkatimizi çekmiştir. Dikkatimizi çeken başka husus; bir Mu'tezilî olan Ahfeş'in⁸⁴ tefsirinde, incelenen âyetler hakkında dilsel izahatı olmasına rağmen kelâmî tartışmaların en önemlilerinden olan insan fiilleri meselesinde kelâmî açıklamasına rastlamayışımızdır. Bu tefsirlerde yer yer cebre meyilli açıklamalar olsa da insanın yapıp-ettiğinden sorumlu olduğu

⁷⁷ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 79.

⁷⁸ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 69-70.

⁷⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 215.

⁸⁰ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 70.

⁸¹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 543; Fuat Sezgin, "Mukaddime", *Mecâzu'l-Kur'ân*, Ma'mer b. el-Müsennâ, thk. Fuat Sezgin, (Kahire: Meketebetu'l-Hancî, 1374/1954), 1/10-11; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 221; Süleyman Tülücü, "Ma'mer b. Müsennâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/551-552.

⁸² Sezgin, "Mukaddime", 1/10-11; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 221.

⁸³ Sezgin, "Mukaddime", 1/10-11.

⁸⁴ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Endelüsî ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1973), 73-74; İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 152; İnci Koçak, "Ahfeş el-Evsât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/526.

fikri güçlüdür. Bu durum müfessirlerin, insan özgürlüğü ve Allah'ın gücüne işaret eden âyet gruplarından her birini değerlendirme kaygılarıyla açıklanabilir. Müfessirler genellikle âyetlerin içeriği doğrultusunda açıklama yapmışlardır.⁸⁵

İnsan fiilleri ile alakalı incelenen kavramlar hakkında verilerin az oluşu, bu kavramların Arap dilinde pek açıklama gerektirmeyen, anlamını herkesin bildiği,⁸⁶ kolay anlaşılır olduklarını gösterir. Ayrıca bu tefsirlerden en geniş ve tezde en çok veri aktarılan Zeccâc'ın tefsiridir. Rivayet tefsirlerinde az da olsa var olan mezhebî kaygı, dilbilimsel tefsirlerde görülmemiştir.⁸⁷ Zira gerektiği yerde tefsir yapıldığı bilinen dilbilimsel tefsirlerde⁸⁸ bu kavramlarla ilgili daha çok eş anlamlıları verilmiş, ek açıklama yapılmamıştır. Hatta müfessirler, örneğin meşîet kavramının geçtiği âyetlerde fiil olarak geçen bu kavramın eş anlamlısını bile vermemişlerdir. Zeccâc "Meşîet dilde açıklamaya ihtiyaç duymayacak kadar açıktır."⁸⁹ demiştir. Dilbilimsel tefsirlerde konuya dair dilsel izahat, zor anlaşılabilir yerler için ve azdır. Bu durum, kelâmî tartışmaların henüz sistemleşmemesi veya buna yeni başlaması, çok ihtiyaç olmaması ile açıklanabilir.⁹⁰ Yine ilgili tefsirlerden incelenen konu ile ilgili açıklamalar, rivayet tefsirlerinde olanlardan daha azdır.⁹¹

2. Erken Dönem Rivayet Tefsirlerinde Konuya Yaklaşım

Mukâtil b. Süleymân, Süfyân es-Sevrî, Abdullâh b. Vehb, Yahyâ b. Sellâm, Abdurrezzâk b. Hemmâm, Hûd b. Muhakkem, Taberî, İbnu'l-Münzîr ve İbn Ebî Hâtim tefsirlerinden ilgili kavramların geçtiği âyetler incelendiğinde daha çok bu kavramlar hakkında değil, âyetin konusu hakkında izahat görülür. Bu durum, araştırma konusu olan kavramların anlaşılabilir kelimeler olmadıklarını gösterir. Gerek bu kavramların geçtiği âyetlerde gerek içinde bu kavramlar geçmeyip, insan fiilleri konulu âyetler-

⁸⁵ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 70.

⁸⁶ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 70-71.

⁸⁷ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 84.

⁸⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 215.

⁸⁹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 2/355. (el-A'râf 7/89 tefsiri)

⁹⁰ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 71.

⁹¹ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 84.

de teze ışık tutabilecek veriler⁹² ve kavramların eş anlamlılarının aktarımı rivayet tefsirlerinde dilbilimsel tefsirlerden daha çok bulunmuştur.⁹³ İlgili âyetlere dair tefsir rivayetleri kronolojik olarak incelendiğinde Mekkî ve Medenî âyetlerin aynı şeyleri söylediği, ravilerin de bu âyetlerle ilgili benzer açıklamalar yaptığı görülmektedir. Ele alınan çoğu âyetin sahabe, tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn dönemlerinde farklı anlaşıldığına rastlanılmamıştır. Bu çalışmada sahabe ve tâbiûn'dan aktarılan, insan özgürlüğünü açıkça savunan rivayetler, hulefâ-i râşidîn başta olmak üzere sahabe hakkında okumalarımızda ulaştığımız tarihî bilgilerle uyumludur.⁹⁴

Erken dönem rivayet tefsirlerinde insan hürriyeti de Allah'ın insanlar üzerindeki etkisi de geçmektedir. Hem insan özgürlüğünü hem Allah'ın kudretini vurgulayan âyetler değerlendirilmiştir. Bazen müfessirlerden çelişkili açıklamalar gelse de bu müfessirlerin amaçlarının her bir âyetin hakkını vererek, farklı durumlara cevap vermek olduğu sonucu çıkarılmıştır.⁹⁵

Abdullah b. Abbâs'tan aktarılan rivayetlerin çoğu insan özgürlüğüne işaret eder. Bu rivayetler, onun cebri desteklemediğine dair tarihsel verilerle⁹⁶ uyumludur.⁹⁷ Hasan Basrî'den aktarılan verilerde insan hürriyetine vurgu yapan ifadeler, ondan aktarılan risale⁹⁸ ile uyumludur.⁹⁹ Kur'ân vurgusu olan bu risalede Hasan Basrî, "Allah insanları bir iş için yaratıp, insanlar ve bu işin arasına girmez. O zâlim değildir... Allah'ın zorladığını düşünenler din konusunda kadâ ve kadere sığınır; dünya işlerinde çalışma, çabalama ve gayrete sarılırlar. Kadâ ve kaderi bu işlerde düşün-

⁹² Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 218.

⁹³ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 254-255.

⁹⁴ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 246-247.

⁹⁵ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 254-255.

⁹⁶ Ahmed b. Yahyâ İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Beyrut: Dâru'l-Muntazar, 1409/1988), 1/12-13.

⁹⁷ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 247.

⁹⁸ el-Hasenu'l-Basrî, "Risâle fi'l-Kader", *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*, thk. Muhammed Ammâre (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1407/1988), 109-122; Lütfi Doğan, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3-4 (Haziran, 1954), 75-84.

⁹⁹ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 247.

mezler.”¹⁰⁰ der. Ancak bu risalede insan özgürlüğüne vurgu yapılmamasına rağmen –ondan rivayetlerde olduğu gibi- kaderin varlığına, Allah’ın insana müdahale etmemekle birlikte insanın geleceğini ezeli ilmiyle bildiğine işaret yoktur.¹⁰¹ Bu risaleye göre Hasan Basrî, “Allah, kullara işleri kaçınılmaz (حَتْمًا عَلَى الْعِبَاد) kılmamıştır. Allah ‘Böyle yaparsanız böyle yaparım, şöyle yaparsanız şöyle yaparım.’ demiştir.” diyerek¹⁰² bizce Mu’tezile’ye uygun açıklama yapmıştır. Allah’ın insanların yapacaklarını bilip-bilmediğine, ezelden yazıp-yazmadığına değinmemiştir.¹⁰³ Zaten Hasan Basrî hakkında araştırmalarda onu Mu’tezile’nin de¹⁰⁴ Ehl-i Sünnet’in de öncülerinden görenler vardır. Ancak ağırlıklı olarak Ehl-i Sünnet’in görüşlerini savunduğu görülmektedir.¹⁰⁵

Katâde’den insan özgürlüğünü vurgulayan açıklamalar gelmiştir.¹⁰⁶ Aktarılan bilgiler, onun insan hürriyetini açıkça savunan ilk ulemadan olduğuna dair tarihî bilgilerle¹⁰⁷ uyusmaktadır. Ayrıca Katâde ile ilgili tarihî bilgilere bakılırsa onun büyük siyasî çalkantıların bulunduğu bir zamanda yaşamasına rağmen herhangi bir tarafı desteklemediği, ömür boyu ilimle uğraştığı görülür.¹⁰⁸ Buna dayanarak düşüncelerinin herhangi bir etki altında olmaksızın oluştuğu ve bu nedenle İslâm ilimleri açısından önemli olduğu söylenebilir. Yine bu durum, bir fırkaya bağlanmayan âlim veya araştırmacının özgün fikirler sunabileceğine örnektir.¹⁰⁹ İsmâil es-Süddî de Allah’ın, kullarının şirkini bilmesinin, şirklerinden hoş-

¹⁰⁰ el-Hasenu’l-Basrî, “Risâle fi’l-Kader”, 112, 121; Doğan, “Hasan Basrî’nin Kader Hakkında Mektubu”, 75, 80.

¹⁰¹ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 247.

¹⁰² el-Hasenu’l-Basrî, “Risâle fi’l-Kader”, 114; Doğan, “Hasan Basrî’nin Kader Hakkında Mektubu”, 83.

¹⁰³ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 247.

¹⁰⁴ İbn Murtazâ, *Tabakâtu’l-Mu’tezile*, 1/18-20.

¹⁰⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Hasan Basrî, Akaide Dair Görüşleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1997), 16/305-307.

¹⁰⁶ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 248.

¹⁰⁷ Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 164; İlyas Çelebi, “İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları”, *Kelam El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 56.

¹⁰⁸ Nihat Uzun, *Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 187; Abdulhamit Birışık, “Katâde b. Diâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/22.

¹⁰⁹ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 248.

nut olduğunu göstermediğini¹¹⁰ söyleyerek Allah'ın, insanları öz-
gür bıraktığını bizce ima etmiştir.¹¹¹

İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde Muâviye'nin kadere sığınarak kendine mazeret araması, tâbiûn'dan Ahnef b. Kays'ın (ö. 67/687) Allah'ın takdirine sığınarak mazeret bulamayacağını söylemesi,¹¹² Muâviye'nin kadere sığınıp, kendini haklı göstermeye çalıştığını söyleyen tarihî bilgilerle¹¹³ uyuşmaktadır.¹¹⁴ Yine tarihsel bilgilere göre Ahnef cesaret ve zekâsı ile tanınır. Muâviye, oğlu Yezîd'i veliaht ederken ona danışmış, Ahnef "Yalan söylersem Allah'tan, doğru söylersem sizden korkarım." diyerek kabul etmediğini ifade etmiştir.¹¹⁵ Bir Hâricî olan¹¹⁶ ve ondan sonraki farklı İbâzî-Hâricî kabilelerin, tefsirinin bir nüshasına sahip olmak için savaşı göze aldığı¹¹⁷ Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin çoğu açıklamasında insan sorumluluğunu vurgulaması, bizce mezhepler tarihi alanında üzerinde durulması gereken bir konudur.¹¹⁸ Ayrıca bu araştırmada erken dönem tefsirlerinin büyük ölçüde birbirleriyle uyumlu bilgiler naklettikleri söylenebilir. Bu durum, klasik İslam bilginlerinin ilkeli tutumlarını, objektif araştırma yaptıklarını, fikirleri

¹¹⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru'l-Hicr, ts.), 10/319; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, (Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 5/1523. "(Hz. Şuayb dedi ki) ...Rabbimiz Allah dilemedikçe sizin dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir! Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır..." (el-A'râf 7/89 tefsiri)

¹¹¹ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 248.

¹¹² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 7/2260. "Her şeyin hazineleri sadece bizim katımızdadır ve biz oradan indirdiğimizi belirli bir ölçüye göre indiririz." (el-Hicr 15/21 tefsiri)

¹¹³ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Alî Şîrî (Beyrût: Dâru'l-Edvâ, 1410/1990), 1/197; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 233; Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 159; Uzun, *Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi*, 120.

¹¹⁴ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 248-249.

¹¹⁵ Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kubrâ*, (Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1421/2001), 9/94.

¹¹⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1996), 11. baskı, 2/232-233; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 410; Hatice Cerrahoğlu Teber, "Hevvârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/554-555.

¹¹⁷ Teber, "Hevvârî", EK-1/554-555.

¹¹⁸ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 249.

farklı da olsa birbirlerinden yararlanabildiklerini gösterir. Örneğin Taberî, görüşüne uyup-uymadığına bakmaksızın tüm rivayetleri nakleder ve değerlendirir.¹¹⁹

İnsan fiilleri konusunda aynı âlimden farklı ifadeler gelmiştir. İbn Abbâs, Hûd b. Muhakkem ve Taberî'den -az olmakla beraber- cebre kapı açacak ifadeler gelmiştir. Eski dönemdeki âlimlerden farklı açıklamalar gelmesi çeşitli şekillerde açıklanabilir. Örneğin Abdullâh b. Abbâs'tan sahih olmayan rivayetler aktarılması, Hz. Peygamber'in amcaoğlu, Abbâsîlerin atası ve çok bilgili olması sebebiyle isnatta istismar edilmesi ile açıklanır.¹²⁰ Tez danışmanı Mesut Okumuş ile konu hakkında sözlü mütalaalarımızda Okumuş'a göre bu durum, kader ve insan özgürlüğü gibi tarih boyu çok tartışılmış ve zor açıklanan bir mevzuda bir âlimin farklı durum ve ruh hâlleri için farklı izahat yapabileceği şeklinde açıklanabilir. Klasik âlimler sonradan sistemleşmiş kelimeler, mantık ve felsefe disiplinlerine uygun hareket etme, günümüzdeki kadar tutarlı konuşma kaygısı taşıyor olabilir. Zira bu âlimler, okuyucunun ilmî birikimi olduğunu düşünmüş ve mümkün olduğu kadar kısa açıklamalar yapmıştır.

Kişinin kendisini, üstün görüp, sınırlarını unuttuğu bir vakitte inen, Allah'ın kudretini vurgulayan bir âyet tefsirinde örneğin Taberî Allah'ın kudretini vurgular. Kişinin, sorumluluğunu unutup, Allah'ın verdiği akıl emanetini doğru kullanmadığında inen, insanın yapıp-ettiğinden sorumlu olduğunu vurgulayan âyette ise Taberî insan özgürlüğünü savunur. Çünkü âyetlerin çoğu yaşamın içinde ve olaylarla bağlantılı olup, insan psikolojisine cevap verir. Âyetler, insanın ruh hâli ve yaşadıklarından bağımsız, aşırı soyut bir felsefe değildir. Erken dönem müfessirleri âyetlerin hangi olay ile ilgili indiğine; kime, hangi duruma cevap verdiğiğine önem verir. Taberî de farklı durumlar için farklı mevzuları vurgular. Hz. Peygamber, sahabe, tâbiûn ve onlara yakın ulema, kelâmî-felsefî-mantıkî meseleleri günümüzdeki düzeyde ele almaz, ancak onlar-

¹¹⁹ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 248-249.

¹²⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 84; Zekerîya Pak, "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 132.

da kelâmî-felsefî-mantıkî konuların ipuçları görülür.¹²¹

Erken dönem müfessirlerinden gelen ve çelişen ifadelerin, katıldığı bir diğer izahı¹²² Naif Yaşar'a göre mezhep kaygılarıdır. Taberî'nin özgür irâdeyi bazen kabul bazen reddeden ifadeleri, Mu'tezîle'ye benzememe kaygısındanır.¹²³ "...Hiç kimse gücünü aşan bir şeyle yükümlü kılınmaz..." âyeti¹²⁴ hakkında "Yani Allah kocayı, çocuklarını emziren eşleri için, karşılayamayacağı nafaka ile sorumlu tutmaz... Yoksa Ehl-i Kader cahillerinin savunduğu gibi 'Allah kişiyi, ancak itaate gücü yettiği şeyle mükellef tutar.' demek değildir. Zira Allah, inanamayacak kişiye inanmayı emretmiştir." diyen¹²⁵ Taberî "...Kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz..." âyeti¹²⁶ için "Yani biz kişiye yapabileceği işleri görev veririz." der.¹²⁷ "...Allah kimseye taşıyamayacağı yükü yüklemeyiz..."¹²⁸ hakkında "Allah, kulunu daraltmaz, yapamayacağı buyrukla onu yormaz." açıklamasını yapar.¹²⁹ Yaşar'ın tespitlerine göre sadece Taberî değil, diğer Ashabü'l-Hadîs de insanın cüz'î irâdesini kabul etmesine rağmen Mu'tezîle'ye benzememek için Allah'ın kudretini ön plana çıkarmıştır.¹³⁰ Yine Taberî birkaç yerde isim vererek Kaderiyye'yi eleştirir.¹³¹ Mesela "...Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, güçlü ve övgüye layık olan Allah'ın yoluna çıkarman için..." (14/İbrâhîm, 1) âyeti için "Buradan kulların fiillerini, kullara 'kesb' olarak nispet eden ve yaratma ve düzenlemeyi (inşâ ve tedbîr) Allah'a nispet eden Ehl-i İsbât'ın doğruluğu; Allah'ın insan fiillerinde bir işi (sun') olmadığını söyleyen Ehl-i Kader'in yanlışlığı ortaya çıkar." der.¹³²

¹²¹ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 250.

¹²² Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 251.

¹²³ Yaşar, *İlk Üç Asır Kelâmî Tartışmalar Bağlamında Taberî'nin Konumu*, 172-173, 181.

¹²⁴ el-Bakara 2/233.

¹²⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4/212-213.

¹²⁶ el-A'râf 7/42.

¹²⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/197.

¹²⁸ el-Bakara 2/286.

¹²⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5/153.

¹³⁰ Yaşar, *İlk Üç Asır Kelâmî Tartışmalar Bağlamında Taberî'nin Konumu*, 141.

¹³¹ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 251.

¹³² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 13/587-588.

3. Erken Dönem Rivayet ve Dilbilimsel Tefsirlerdeki Yaklaşımlar Hakkında Genel Değerlendirmeler

Erken dönem tefsir rivayetleri ve müfessirlerin insan fiilleri konusunda açıklamaları; tefsir tarihi, mezhepler tarihi, kelam tarihi ve İslam felsefesi tarihi bilimleriyle disiplinler arası karşılaştırılacaktır. Tefsir ilminin gözüyle bakılırsa insanlar Allah'ın kudretini unuttuğu, kendilerini sınırsız gördüklerinde Allah'ın sonsuz gücünü, yarattıkları üzerindeki etkisini, yaratılanların sınırlarını hatırlatan âyetler inmiş, bu tefsirlerde de böyle açıklanmıştır. İnsanlar sorumluluklarını, yükledikleri emaneti, akıl ve irâdelerini unuttuklarında; insanın yapıp-ettiğinden sorumlu olduğunu; Allah'ın, kullarını hür bıraktığı ve kimseye zulmetmeyeceğini vurgulayan âyetler inmiştir. İlk üç asır müfessirleri de yine böyle izah etmişlerdir. Bu âlimler hiçbir âyeti değerlendirme dışı tutmamışlardır. Başka durumlardan bahseden her âyeti değerlendirmişlerdir. Ayrıca insanlar kendi hatalarına, Allah'ın takdirini mazeret aracı kullanmak istediklerinde bu tefsirlerde geçtiği üzere cevaplarını almışlardır. Erken dönem tefsirlerinde, sonrakilerde olduğu gibi insan fiilleri konusunda kelam, felsefe ve mantık düzeyinde açıklamalar olmamasının nedeni; felsefe ve farklı kültürlerle tanışmaya yeni başlanılması ve tefsirin ihtiyaç ölçüsünde yapılmasıdır.¹³³ Ayrıca tefsir rivayetlerinde Hz. Muhammed'in sahabeden, sahabenin sonrakilerden daha az rivayetinin olması, yine o dönemde tefsirin ihtiyaç kadar yapıldığını gösterir.¹³⁴

Ulaşılan tefsir verileriyle kelam, mezhepler ve İslam felsefesi tarihindeki görüşler değerlendirildiğinde görülür ki Hz. Muhammed, sahabe, tâbiûn ve sonrakilerden gelen tefsir verileri insanın geleceğini Allah'ın bildiğini gösterir. Kur'ân'ın ilk muhatapları ve onları görenler, -tezde ulaşılan verilere göre- âyetleri böyle anlamışlardır.¹³⁵ Bu konuda Eş'arî¹³⁶ ve Mâturîdî'nin¹³⁷ görüşleri, aktarı-

¹³³ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 252.

¹³⁴ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 101, 106-107.

¹³⁵ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 252-253.

¹³⁶ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.),

lan tefsir rivayetleriyle aynıdır. Allah'ın kaderi, kâinat ve insan fiilleri hakkında yazgısı ve ölçüsüdür.¹³⁸ Bu araştırmada ulaşılan veriler; Hz. Peygamber,¹³⁹ Hz. Ömer (ö. 23/644),¹⁴⁰ Hz. Osman (ö. 35/656),¹⁴¹ Hz. Ali (ö. 40/661),¹⁴² Hz. Hasan (ö. 49/669),¹⁴³ Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Abdullah b. Abbâs'tan (ö. 68/687-688)¹⁴⁴ kader ve özgür iradenin birlikte savunduklarına dair haberlere uygundur. Yine Hasan Basrî (110/728),¹⁴⁵ Mekhûl eş-Şâmî (112/730), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), Gaylân ed-Dımeşkî (ö. 120/738) ve Amr b. Dînâr'ın (ö. 126/744); hataları Allah'ın kaderine bağlayarak aklama çabalarına karşı çıktıklarına dair¹⁴⁶ haberlerle aynı doğrultudadır. Ancak yaptığı hatalara kader ile mazeret arayanlara Ma'bed el-Cühenî'nin (ö. 83/702), tepki gösterirken¹⁴⁷ "Kader yoktur. İş yeniden olucudur (لا فَدْرَ وَالْأَمْرُ أَنْفٌ)." diyerek¹⁴⁸ kaderi reddetmesi, bu çalışmada ulaşılan sonuçlara uygun değildir. Erken

52.

¹³⁷ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (İstanbul: İrşad Kitap Yayın Dağıtım, Beyrut: Dâru Sâdir, 1422/2001), 326.

¹³⁸ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 253.

¹³⁹ Tirmizî, "Tib", 21 (No. 2065); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Âdil Mürşid (b.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001), 24/219 (No. 15474), 33/161 (No. 19936); Ebû Abdullâh Muhammed İbn Mâce, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (b.y.: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, ts.), "Tib", 1 (No. 3437); Ebû Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Dâru Taybe, 1467/2006), "Kader", 6, 12, 34; Ebû Abdillâh Muhammed el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Deyb el-Buğâ (Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 1993), "Kader", 85 (No. 6221, 6223).

¹⁴⁰ Ebu'l-Hasen Alî İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 2/400; İbn Ebi'l-İzz, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Tahâvî*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Şuayb el-Arnâvût, (b.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1411/1990), 135.

¹⁴¹ İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kubrâ*, 3/62.

¹⁴² Ebu'l-Kâsım el-Belhî vd., *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezîle*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2017), 126-127.

¹⁴³ İbn Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezîle*, 1/15.

¹⁴⁴ İbn Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezîle*, 1/12-13.

¹⁴⁵ el-Hasenu'l-Basrî, "Risâle fi'l-Kader", 109-122; Doğan, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Mektubu", 75-84.

¹⁴⁶ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Fiil", *DİA*, 13/60.

¹⁴⁷ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 235; Kazanç, "İslam Kelamında Kader", 163.

¹⁴⁸ Alî Sâmî Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi* (Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.), 1/318.

dönem tefsirlerinde kader ve özgür iradenin, birinin birine tercih edildiği değil, bu iki durumun uzlaştırıldığı görülmektedir.

Tefsir rivayetlerinde kader ve insan sorumluluğu Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi birlikte savunulurken, Ehl-i Sünnet'in "Kul seçer, Allah yaratır."¹⁴⁹ şeklide insan fiillerinde seçme ve yaratma ayırımına rastlanılmamıştır.¹⁵⁰ Yalnız Taberî bunu, bir rivayet nakletmeden kendi görüşü olarak ifade eder.¹⁵¹ Zaten Taberî ile ilgili tarihî bilgilere bakıldığında bazı felsefî eserleri okuduğu,¹⁵² Selefi-Hanbelîler tarafından bidatçilikle suçlandığı,¹⁵³ dinde aklî tefekkürü kabul etmeyen Dâvûd ez-Zâhirî'ye karşı bir eser yazdığı, akaid konularında aklî delillere başvurduğu için müfessirliği yanında Ehl-i Sünnet bir mütekellim kabul edilebileceği görülür.¹⁵⁴ Yine Naif Yaşar'ın tespitine göre Taberî, tefsirinde bazen tefsirci, bazen hadisçi, bazen kelamcı bakış açısıyla açıklama yapar.¹⁵⁵ Dolayısıyla Taberî, sistematik kelam başlangıcını görmüş, konu hakkında fikir sahibi olmuştur. Kendi açıklamalarında detaylar olsa da naklettiği tefsir rivayetlerinde bu kadar detaylı kelâmî izahat yoktur.¹⁵⁶

Kur'ân'ın ilk muhataplarında insanın fiilinde seçme ve yaratma ayırımına rastlanılmamıştır. Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin tartıştığı, insan fiillerini seçen ve yaratanın kim olduğu sorunu hakkında sahabe ve tâbiûn'un zihninde ne vardı bilemiyoruz. Ancak araştırma sonucunda söylenebilir ki: Kur'ân âyetlerinin bir kısmı şımarp, yoldan çıkan insana Allah'ın kudretini vurgular; bir kısmı ise

¹⁴⁹ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma fi'r-Redd alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, thk. Hamûde Çurâbe, (b.y.: Matbaa Mısır, 1955), 69, 72-73; Mâturîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, 326; Çağfer Karadaş, "İnsan Fiilleri", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 1/11.

¹⁵⁰ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 253.

¹⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/199. (el-Fâtiha 1/6 tefsiri)

¹⁵² Alî b. Abdilazîz b. Alî b. Alî eş-Şiblî, "Mukaddime", Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *et-Tebşîr fi Meâlimi'd-Dîn*, thk. Alî b. Abdilazîz b. Alî b. Alî eş-Şiblî (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1996), 42.

¹⁵³ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1996), 14/277.

¹⁵⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Taberî, Muhammed b. Cerîr: İtikâdî Görüşleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2010), 39/318.

¹⁵⁵ Yaşar, *İlk Üç Asır Kelâmî Tartışmalar Bağlamında Taberî'nin Konumu*, 91.

¹⁵⁶ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 253.

özgüvenini kaybetmiş, sorumluluğunun bilincinde olmayan insana sorumluluğunu vurgular. Sahabe ve tâbiûn, ilgili âyetlerin tefsirlerinde hem Allah'ın hem insanın irâdesini vurgulamış, hiçbir âyeti veya âyet grubunu değerlendirme dışı tutmamışlardır. Disiplinler arası okuma yapıldığında insan fiilleri konusundaki âyetlere ilk üç asrın yaklaşımına en yakın âlimin İbn Rüşd olduğu görülmüştür.¹⁵⁷ İbn Rüşd'e göre Allah insanların gelecekte ne yapacağını -nasıllığını bilemeyeceğimiz bir şekilde- bilir. İnsanın bilgisi ve Allah'ın bilgisi farklıdır, birbiriyle kıyaslanamaz.¹⁵⁸ Allah'ın haki-miyeti de insanın kesbi de inkâr edilmemelidir. İnsanın irâdesi ve irâdesi dışındaki sebepler uygun düşünce insan fiilleri meydana gelir. İbn Rüşd insan hayatında Allah'ın da insanın da etkin olduğu fikrindedir. İki irâdenin birleştiği ve ayrıldığı yeri tam kavramak imkânsızdır. Ona göre bir görüşü tercih edip, diğer grup âyetleri geçersiz kılacak şekilde tevil etmek yanlıştır.¹⁵⁹ Çağdaş eserlerden okumalarımızda gördüğümüz şu değerlendirme, bu araştırmada ulaştığımız veriler ve İbn Rüşd'ün yaklaşımlarının bizce genel bir özeti kabul edilebilir:¹⁶⁰ Bir fiil meydana gelmeden önce insanın özgür irâde, güç ve bilgisinin gereklerini bilerek yapması; gücünün yetmediği, elinde olmayan, olmuş ve geçmiş durumlarda Allah'ın kaderine teslim olması gerekir.¹⁶¹

Sonuç

İnsanın fiillerinde özgür olup-olmadığı, özgür ise özgürlüğünün boyutu, kader konusu erken dönem tefsirlerinden araştırıldığında Hz. Muhammed, sahabe, tâbiûn ve onlara yakın dönemde felsefî-keîâmî düzeyde yorumlar değil; basit, anlaşılır ve âyetlerin bağlamlarına göre açıklamalar olduğu, incelenen kavramların ya-

¹⁵⁷ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 253-254.

¹⁵⁸ Ebu'l-Velîd Muhammed İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 25-26.

¹⁵⁹ Ebu'l-Velîd Muhammed İbn Rüşd, *el-Keşf an Menâhicu'l-Edille fi Akâidi'l-Mille*, thk. Muhammed Kâsım (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1964), 223-226; Gürbüz Deniz, *İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 176, 182-183.

¹⁶⁰ Kurt, *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiilleri*, 254.

¹⁶¹ Deniz, *İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri*, 202-203.

kın ve eş anlamlılarıyla yetinilip, detaylı açıklamalar yapılmadığı görülmüştür. Buna göre Kur'ân'ın ilk muhataplarının, incelenen kavramları anlama sorunu yaşamadıkları söylenebilir. Ayrıca bu yorumlarda ileride yoğun şekilde tartışılacak kelâmî-felsefî görüşlerin ipuçlarına rastlanılmıştır. Tez bağlamında erken dönem dilbilimsel ve rivayet tefsirleri karşılaştırılırsa incelenen konu ve kavramlara dair açıklamalar, rivayetler ve mezhebî kaygı rivayet tefsirlerinde daha fazladır.

Erken dönemdeki tefsirlere göre Allah, insanın geleceğini ezeli bilgisiyle bilerek, yazmıştır. Kader Allah'ın yazgısı, takdiri, ölçüsü ve bilgisidir. İnsanlar büyüklendiğinde Kur'ân'da Allah'ın gücü hatırlatılmış, insanlar sorumluluklarını unuttuğunda insanın özgür iradesi hatırlatılmıştır. Sahabe, tâbiûn ve sonraki ilk üç asır âlimleri, Allah'ın takdiri veya insan özgürlüğünü vurgulayan âyet gruplarının her birini içselleştirmişlerdir. Erken dönemde iman ve amel ayırımına pek rastlanılamamıştır. İman varsa günahların bağışlanabileceği ifade edilse de imanın amelle gösterilmesi gerektiği üzerinde çok durulmuştur. İncelenen bazı âlimler, insanda özgür irade olmadığı şeklinde anlaşılacak ifadeleri yer yer kullanmışlardır. Bu durum, her bir âyeti değerlendirme ve insanın her durumunu açıklama kaygılarıyla açıklanabilir. İlk üç asırda konu hakkında veriler ile sonradan kurumsallaşan mezheplerin görüşleri karşılaştırılırsa ilk üç asrın kaderin varlığı ve insan sorumluluğu görüşü, Ehl-i Sünnet ile aynıdır. Ancak erken dönemde insan fiillerini kulun seçip, Allah'ın yaratması ayırımına Taberî'nin kendi değerlendirmeleri hariç hiçbir müfessir ve tefsir rivayetinde rastlanılmamıştır. Erken dönemin düşüncelerine en çok yaklaşan âlim, buna göre İbn Rüşd'dür. Çünkü İbn Rüşd'e göre bir grup âyeti değerlendirip, diğer grup âyeti iptal edecek şekilde tevîl etmek yanlıştır. İnsanın fiilinde Allah'ın da insanın da etkisi vardır ve bu etkinin başlangıç ve bitişini Allah bilir. Allah ve insanın iradesi bir araya geldiğinde fiil meydana gelir. Buradan şu yorum yapılabilir: İnsan her bir âyetten ders çıkarmalı; bir iş meydana gelmeden önce elinden geleni yapmalı; gücünün farkında olmalı; geçmiş ve değiştiremeyeceği olaylarda ise Allah'ın kaderine teslim olmalıdır.

Kaynaklar

- Abdullâh b. Yahyâ İbnu'l-Yezîdî. *Ġarîbu'l-Kur'ân ve Tefsîruhu*. thk. Muhammed Selîmu'l-Hâc. 2 cilt. b.y.: Âlemu'l-Kütüb, ts.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvût. Âdil Mürşîd. 50 Cilt. b.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Belhî, Ebu'l-Kâsım. vd. *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezîle*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Deyb el-Buġâ. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1993.
- Cerrahoġlu, İsmail. *Tefsîr Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 7. Basım, 2015.
- Cüneyd Aydın, Ahmet Genç, "Sünnetullah ve İnsanın İradesi Temelinde Kader". *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi* 1/1 (Temmuz, 2016), 75-104. <https://doi.org/10.24013/jomelips.237948>
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Çelebi, İlyas. "İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları". *Kelam El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Deniz, Gürbüz. *İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Doġan, Lütfi. "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3-4 (Haziran, 1954), 75-84.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsenâ. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. 2 cilt. Kahire: Meketebetu'l-Hancî, 1374/1954.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *Kitâbu'l-Luma fi'r-Redd alâ Ehli'z-Zeyġ ve'l-Bida'*. thk. Hamûde Ġurâbe. b.y.: Matbaa Mısır, 1955.
- Ferrâ, Ebû Zeyriyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. 3 cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 3. Basım, 1403/1983.

- Hasenu'l-Basrî. "Risâle fi'l-Kader". *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*. thk. Muhammed Ammâre. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 2. Basım, 1407/1988.
- İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 cilt. Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Ebî'l-İzz. *Şerhu'l-Akâdeti't-Tahâvî*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Şuayb el-Arnâvut. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1411/1990.
- İbn Esîr, Ebu'l-Hasen Alî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-İmâme ve's-Siyâse*. thk. Alî Şîrî. Beyrût: Dâru'l-Edvâ, 1410/1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakar. b.y.: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abduld bâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtu'l-Mu'tezîle*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Muntazar, 2. Basım, 1409/1988.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed. *el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâidi'l-Mille*. thk. Muhammed Kâsım. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1964.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed. *Faslu'l-Makâl*. thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kubrâ*. Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1421/2001.
- Karadaş, Çağfer. "İnsan Fiilleri". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 403-418. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Kazanç, Fethi Kerim. "İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (Şubat, 2007), 125-212.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-*.

- Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Koçak, İnci. "Ahfeş el-Evsât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/526. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kurt, Mehmet Emin. *Erken Dönem Tefsirlerinde İnsan Fiillerine Dair Âyetlere Yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitabu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. İstanbul: İrşad Kitap Yayın Dağıtım, Beyrut: Dâru Sâdir, 1422/2001.
- Müslim, Ebû Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1467/2006.
- Neşşâr, Alî Sâmî. *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Öğretici, Salih. *Semantik Açından Tefsirlerde İrade Kavramı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Özler, Mevlüt. "Kelam Tarihi". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 19-40. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. baskı, 2013.
- Pak, Zekeriya. "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri". *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 117-158. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Rabbih, İbn Abdi. *Kitâbu'l-Ikdu'l-Ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kamîha. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1983.
- Sezgin, Fuat. "Mukaddime". *Mecâzu'l-Kur'ân*. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ. thk. Fuat Sezgin. 2 cilt. Kahire: Meketebetu'l-Hancî, 1374/1954.
- Şibl, Alî b. Abdilazîz b. Alî b. Alî. "Mukaddime". *et-Tebîr fî Meâlimi'd-Dîn*. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. thk. Alî b. Abdilazîz b. Alî b. Alî eş-Şibl. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1996.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 23 cilt. Kahire: Dâru'l-Hicr, ts.
- Teber, Hatice Cerrahoğlu. "Hevvârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklo-*

- pedisi*. EK-1/554-555. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed. *el-Câmiu'l-Kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâm, 1996.
- Tülücü, Süleyman. "Ma'mer b. Müsennâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/551-552. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Türcan, Galip. "Kelam'da İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Yaratma Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/15 (2005), 139-158.
- Yaşar, Naif. *İlk Üç Asır Kelamî Tartışmalar Bağlamında Taberî (224-310/839-923)'nin Konumu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Hasan Basrî, Akaide Dair Görüşleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/305-307. İstanbul, TDV Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Taberî, Muhammed b. Cerîr: İtikâdî Görüşleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/318. İstanbul, TDV Yayınları, 2010.
- Zeccâc, Ebû İshâk. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. 5 cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 11. Basım, 1996.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Endelüsî. *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1973.